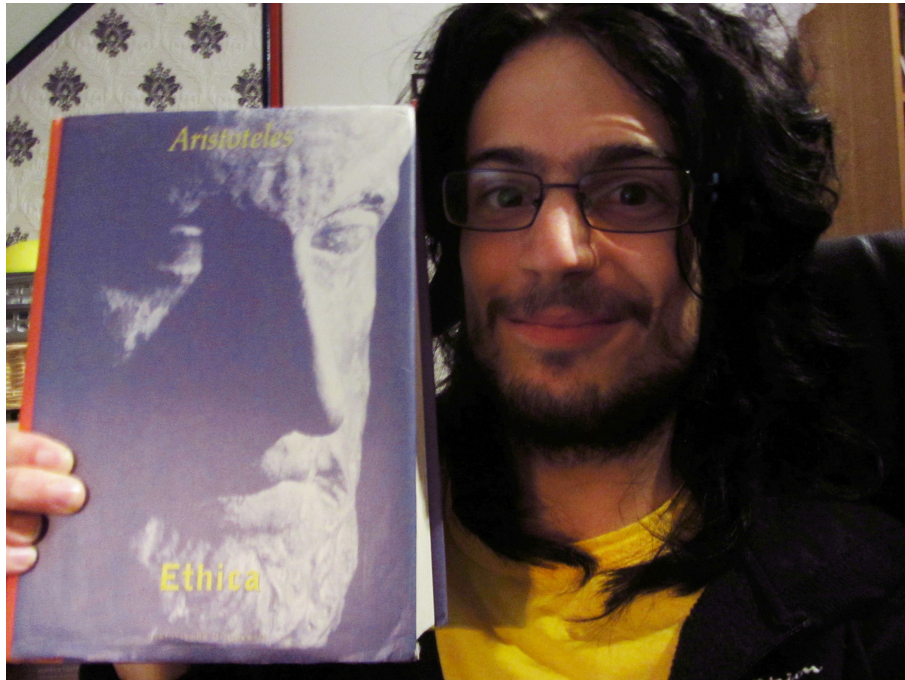

Maakt de gelegenheid de dief?

Aristotelische deugdeethiek, moreel karakter en de situationistische uitdaging

Dennis Verrijp (305125)

Bachelorthesis Wijsbegeerte (10 ETCS)

Instelling: Erasmus Universiteit Rotterdam

Leerstoelgroep: Praktische Filosofie

Begeleider: Dr. P.J.J. Delaere, UD. Ethiek

Adviseur: Dr. H.A. Krop, UHD. Geschiedenis van het denken

Datum: 16-12-2011

Aantal woorden: 12.555 (tekst, inclusief voetnoten)

Voorwoord

Deze bachelorthesis was niet tot stand gekomen zonder de steun van een aantal mensen. In de eerste plaats wil ik mijn begeleider Patrick Delaere bedanken voor het heldere commentaar, de vele tips en suggesties (waaronder de mooie titel), zijn flexibele houding tegenover een moeizaam scriptieschrijver, en de prettige samenwerking in het algemeen. Mijn adviseur Henri Krop dank ik eveneens voor zijn flexibiliteit en de ongekenne snelheid waarmee hij in de laatste week voor de deadline naar de bachelorthesis heeft gekeken. Ten slotte wil ik mijn naaste familie en vrienden bedanken voor het hart dat zij mij onder de riem staken wanneer ik tijdens het schrijfproces weer eens met de handen in het haar zat. Nu was dat vaker niet dan wel het geval. Ik heb voornamelijk veel plezier beleefd aan het schrijven van de bachelorthesis, en het debat dat het onderwerp van deze thesis vormt vind ik bijzonder spannend en interessant. Het idee om een foto van mijzelf op de voorpagina te plaatsen komt overigens van studiegenoot Lennert Riedé. Zoals u kunt zien heb ik dat idee uitgevoerd.

Inhoudsopgave

	Pagina
0. Inleiding, probleemstelling en opzet	5
1. Deugdethiek en moreel karakter	6
1.1. Twee soorten voortreffelijkheid	6
1.2. Voortreffelijkheid van karakter	6
1.2.1. Voortreffelijkheid van karakter is een houding	6
1.2.2. Het juiste midden	9
1.3. Morele verstandigheid	9
1.4. Deugdethiek en geluk	10
1.5. Een optimistische ethiek	11
1.6. Een (in)adequate morele psychologie?	12
2. De situationistische uitdaging	12
2.1. Karakter versus situatie	12
2.2. Situationisme en experimenten	14
2.3. De situationistische visie van John M. Doris, lokale karaktertrekken en de fundamentele attributiefout	15
2.4. Een alternatieve morele psychologie	16
2.4.1. De situationistische visie versus de traditionele visie	16
2.5. Ethische revisionisme	18
2.5.1. De tweede normatieve these	19
3. De deugdethiek verdedigd	20
3.1. Vier soorten objecties	20
3.2. De eerste aristotelische repliek	20
3.3. Doris' reactie op de bittere pil-objectie en Kristjánssons aristotelische repliek	21
3.4. De tweede aristotelische repliek	22
3.5 Doris' reactie op de anti-behavioristische objectie en Kristjánssons aristotelische repliek	25
4. Conclusie	27

Lijst van afkortingen

PSV – John Doris, *Persons, Situations, and Virtue Ethics*, (*Noûs*, Vol. 32, No. 4, Dec., 1998)

VESP – Julia Annas, *Virtue Ethics and Social Psychology*, (online artikel, 2003), Zie:

<https://kb.osu.edu/dspace/bitstream/handle/1811/32006/?sequence=2>

EIE – Kwame Anthony Appiah, *Experiments in Ethics*, (Harvard University Press, 2008)

ACS – Kristján Kristjánsson, *An Aristotelian Critique of Situationism*, (*Philosophy*, volume 83, 2008)

EN – Aristoteles, *Ethica*, Ned. vertaling: Pannier & Verhaeghe, (Historische Uitgeverij, 1999)

In de voetnoten noem ik steeds de afkorting en de pagina. Voor verwijzingen naar de *Ethica* geldt dat ik tevens boek en hoofdstuk noem.¹

¹ De *Ethica* bestaat uit tien boeken. Elk van de tien boeken kent een aantal hoofdstukken.

0. Inleiding, probleemstelling en opzet

Volgens Aristoteles is geen enkele menselijke bezigheid zo bestendig als de activiteiten die voortreffelijkheid of deugd (*aretê*) uitdrukken.² 'Situationistische' sociaalpsychologen en filosofen menen dat die stelling in strijd is met allerlei empirisch onderzoek naar het (morele) gedrag van mensen. De morele psychologie van de traditionele deugdethiek³, waarin 'robuuste' karaktereigenschappen of deugden centraal staan, is volgens 'situationisten' empirisch inadequaar; mensen bezitten helemaal geen traditioneel opgevatte robuuste of 'globale' karaktereigenschappen, en doorslaggevend in moreel actorschap zijn niet betrouwbare, 'brede' disposities tot handelen, maar onbenullige omgevingsfactoren en minieme situationele variaties. Dat zou herhaaldelijk blijken uit talrijke systematische observaties en psychologische experimenten.

Het 'situationisme'⁴ dat in deze thesis besproken wordt is een vorm van karakterscepticisme.⁵ De situationistische denkers menen namelijk dat het handelen van mensen veeleer bepaald wordt door de situaties waarin zij zich bevinden, dan door hun vermeende stabiele karaktereigenschappen. (Vandaar de naam 'situationisten') Karaktertrekken zijn volgens filosofen als John M. Doris en Gilbert Harman niet stabiel of consistent en worden bovendien foutief aangehaald om te verklaren waarom mensen zich gedragen zoals zij zich gedragen. Grof samengevat komt het situationisme neer op de volgende uitspraak: 'Karakter doet niet ter zake, want situaties bepalen!'

Indien correct, vormt het situationisme een grote bedreiging voor de deugdethiek en haar morele psychologie. De karaktersceptische stroming stelt immers dat mensen (bij benadering) niet zo kunnen worden als de deugdethiek zegt, omdat er, vanuit empirisch-realistisch perspectief, überhaupt geen sprake is van het soort stabiele karaktertrekken waar men in de deugdeethische benadering vanuit gaat.

In deze bachelorthesis wil ik onderzoeken of de (neo)aristotelische deugdethiek bestand is tegen de situationistische uitdaging. Kan de aristotelische visie op deugd en moreel karakter in het licht van de contemporaine sociaalpsychologische karaktersceptische kritiek overeind blijven?⁶

Om deze vraag te kunnen beantwoorden hanteer ik de volgende opzet:

- In het eerste hoofdstuk wordt, voornamelijk aan de hand van Aristoteles' *Ethica Nicomachea*, de aristotelische visie op moreel karakter en deugd uiteengezet.
- In het tweede hoofdstuk volgt een bespreking van het situationisme en de situationistische kritiek op de deugdethiek. De focus zal liggen op de visie van Doris, een filosoof die representatief is voor het situationisme en met name de aristotelische morele psychologie bekritiseert.
- In het derde hoofdstuk zal worden nagegaan in hoeverre de situationistische kritiek van toepassing is op de morele karakterpsychologie van Aristoteles. Gebruikmakend van het artikel *An Aristotelian*

2 Zie: *EN*, 42, Boek 1, Hoofdstuk 11. Daarnaast: het Griekse woord *aretê* wordt in het Nederlands meestal vertaald met 'voortreffelijkheid' of 'deugd'.

3 Met de traditionele deugdethiek wordt de klassieke deugdethiek van Socrates, Plato en met name Aristoteles bedoeld. In deze thesis bespreek ik meer in het bijzonder de visie van Aristoteles.

4 Niet te verwarren met de internationale kunstzinnig-politieke beweging waarvan Guy Debord een van de stichtende leiders was.

5 Zie o.a. <http://plato.stanford.edu/entries/moral-character/> (substantive revision Tue Mar 1, 2011)

6 In hoeverre de situationistische kritiek ook van toepassing is op andere (deugd)ethische benaderingen laat ik buiten beschouwing. Ik beperk mij in deze thesis tot de (neo)aristotelische deugdethiek. Dat is geenszins problematisch, omdat het juist de (neo)aristotelische morele psychologie is die de situationisten naar eigen zeggen zo sterk bekritiseren.

Critique of Situationism van Kristján Kristjánsson zal ik de aristotelische morele psychologie verdedigen en in lijn met Aristoteles antwoorden op de situationistische uitdaging.

- In de conclusie zal ik tenslotte de onderzoeksvraag beantwoorden, het besprokene kort samenvatten, en mijn eigen positie binnen het debat toelichten.

1. Deugdeethiek en moreel karakter

1.1. Twee soorten voortreffelijkheid

In de *Ethica Nicomachea* onderscheidt Aristoteles twee soorten voortreffelijkheid (*aretê*), namelijk de voortreffelijkheid van karakter (*aretê êthikê*) en de voortreffelijkheid van het intellect (*aretê dianoêtikê*). Voortreffelijkheden van de eerste soort noemen we ook wel morele of zedelijke deugden. In het Griekse woord *êthikê* of *êthikos* herkennen wij natuurlijk ons woord 'ethiek'. Wanneer Aristoteles het over 'karakter' heeft gebruikt hij niet het woord *charaktêr*, maar het filosofische *êthos*. Dat begrip verwijst niet slechts naar onderscheidenheid en individualiteit, maar eveneens naar de morele dimensie van een persoon. Dit is ook de manier waarop ik 'moreel karakter' in deze thesis zal benaderen: in termen van 'het al dan niet bezitten van morele deugden of voortreffelijkheden.'

De intellectuele voortreffelijkheid valt voor Aristoteles in twee zelfstandige goede eigenschappen uiteen; filosofisch inzicht (*sophia*) en morele verstandigheid (*phronêsis*). Hoewel men een onderscheid kan maken tussen de deugden van het intellect en de zedelijke deugden, "kan geen van die karakterdeugden bestaan zonder een van de deugden van het denken."⁷ De *phronêsis* is zelf een intellectuele deugd, maar wordt bij elke voortreffelijkheid van karakter verondersteld. Ik zal verderop zowel de morele deugd als de praktische verstandigheid bespreken.

1.2. Voortreffelijkheid van karakter

Het tweede boek van de *Ethica* gaat over de goede eigenschappen van het karakter. Hier vinden we Aristoteles' algemene definitie van de karakterdeugd: "Voortreffelijkheid is dus een karakterhouding (*hexis*) die ons in staat stelt een keuze te maken en die het midden (*meson*) houdt met betrekking tot ons, een midden dat bepaald wordt door de rede (*logos*), dat wil zeggen, zoals een verstandig mens het zou bepalen."⁸ Laten wij deze definitie eens nader bestuderen.

1.2.1. Voortreffelijkheid van karakter is een houding

Hoewel de deugd met handelingen en gevoelens te maken heeft, is zij zelf noch handeling, noch gevoel, maar een *hexis*, dat wil zeggen: een innerlijke houding.⁹ Het gaat hier om een houding van het individu tot zijn emoties, een karakterhouding die hem in staat stelt een keuze te maken en die bepalend is voor zijn handelen.

⁷ Paul van Tongeren, *Deugdelijk leven; een inleiding in de deugdeethiek*, (SUN 2003, Vierde druk: mei 2008), 65

⁸ *EN*, 65, Boek 2, Hoofdstuk 6.

⁹ "attitude, dispositie: een door ervaring en gewoonte verworven, stabiele instelling van karakter en intellect." *EN*, toegevoegd *Glossarium*.

Iemand die een keer de waarheid vertelt, of alleen de waarheid vertelt wanneer het hem goed uitkomt, noemen we niet eerlijk. Iets moedigs doen maakt iemand nog niet moedig. We noemen iemand pas moedig wanneer hij steeds, in allerlei verschillende situaties dapper optreedt. In de woorden van Aristoteles; "Men zegt dus terecht dat een mens rechtvaardig wordt door rechtvaardig te handelen en matig door matig te handelen. Wie niet zo handelt maakt zelfs niet de minste kans ooit voortreffelijk te worden."¹⁰

Deugden ontstaan volgens Aristoteles niet van nature, maar dat wil niet zeggen dat ze tegen onze aard ingaan. Van nature bezitten we namelijk wel de geschiktheid om ze te ontvangen. Deugden moeten echter geoefend worden, en pas door gewoonte kunnen we ze tot voltooiing brengen. Zoals je door gitaar te spelen gitarist wordt, word je ook deugdzaam door deugdzaam te handelen. Een houding wordt geleidelijk gevormd, zowel door jezelf als door anderen.

Wanneer je eenmaal een bepaalde houding ontwikkeld hebt, dan zul je in zekere zin vanzelf¹¹ doen waartoe deze houding je disponeert. "De deugd is niet een handeling, maar een houding die voortkomt uit oefening en opvoeding of vorming, en je disponeert, geschikt maakt voor een bepaald soort 'handelen', en die zelfs maakt dat je als vanzelf tot zo'n soort 'handelen' bent geneigd."¹² Volgens Aristoteles is het daarom van het allergrootste belang dat we van jongs af aan de juiste gewoonten aanleren.

De verhouding tussen deugd en handelen werkt twee kanten op: enerzijds ontstaat de deugd door herhaaldelijk juist handelen, anderzijds leidt zij tot het juiste handelen. Voortreffelijkheid manifesteert zich in dat goede, deugdzame handelen: "a virtue is a trait of character manifested in habitual action."¹³

Maar handelingen "overeenkomstig de voortreffelijkheid daarentegen zijn niet zonder meer rechtvaardig of matig als zijzelf een bepaald karakter bezitten; ook de handelende persoon moet een bepaalde innerlijke houding bezitten wanneer hij die handelingen verricht."¹⁴ Een deugdzame handeling is immers geen deugd. De deugd bestaat in de houding van waaruit iemand dergelijke goede handelingen verricht.

Aristoteles stelt de volgende drie eisen aan de morele actor. Ten eerste moet hij weten wat hij doet, weten dat hij deugdzaam handelt. Ten tweede moet hij bewust (na overleg) kiezen voor wat hij doet en deze handeling kiezen omwille van haarzelf. Ten derde dient er te worden gehandeld vanuit een vaste, innerlijke houding.

Daden worden voortreffelijk genoemd wanneer ze zijn zoals een voortreffelijk mens ze zou verrichten, maar een voortreffelijk persoon is niet iemand die slechts deze handelingen verricht. Een voortreffelijk persoon is iemand die deze daden verricht op de manier waarop een deugdzaam persoon ze zou verrichten. Waar het om gaat is dat onze handelingen voort moeten komen uit een vast en moreel goed karakter, dat, zoals gezegd, wel eerst gevormd moet worden door deugdzaam handelen.

Het is belangrijk om te beseffen dat de voortreffelijke karakterhoudingen meer zijn dan eenvoudige disposities om het juiste te doen. Deugden bepalen niet alleen het handelen, maar ook het gevoel. Een dapper

10 EN, 61, Boek 2, Hoofdstuk 3.

11 Hoewel de voortreffelijke persoon 'vanzelf' deugdzaam handelt en niet gedwongen hoeft te worden door zichzelf of anderen in zijn omgeving, is het niet zo dat deugdzaam handelen 'pawloviaans geconditioneerd' is. De deugd heeft altijd met keuzes te maken; ze komt voort uit om de juiste redenen gemaakte keuzes en disponeert tot het maken van de juiste keuzes, om de juiste redenen. Het 'vanzelf'-doen van de deugdzame houding impliceert geen automatische reflex. Zie ook 1.4.

12 Paul van Tongeren, *Deugdelijk leven; een inleiding in de deugdethiek*, (SUN 2003, Vierde druk: mei 2008), 58

13 James Rachels, *The Elements of Moral Philosophy, Fifth Edition* (McGrawHill, 2007), 175

14 EN, 60, Boek 2, Hoofdstuk 3

iemand zal zich in een gevaarlijke situatie anders voelen dan een laf iemand. Wie met pijn in zijn hart een flinke som geld doneert, noemt men niet vrijgevig. De vorming en het ervaren van de juiste gevoelens is een belangrijke component van de deugdethiek.

Maar deugden gaan nog dieper. Een deugd, bijvoorbeeld eerlijkheid, is een karaktertrek, "a disposition which is well entrenched in its possessor, something that, as we say "goes all the way down"(...), the disposition in question, far from being a single track disposition to do honest actions, or even honest actions for certain reasons, is multi-track."¹⁵ Dat een deugd *multi-track* is betekent dat deze verbonden is met allerlei "other actions as well, with emotions and emotional reactions, choices, values, desires, perceptions, attitudes, interests, expectations and sensibilities. To possess a virtue is to be a certain sort of person with a certain complex mindset."¹⁶

Volgens Rosalind Hursthouse houdt een dergelijke complexe *mindset* onder andere in dat de eerlijke persoon ervoor kiest om zijn kinderen eerlijk op te voeden, te werken met eerlijke mensen en om te gaan met eerlijke vrienden. Een eerlijk iemand keurt het af wanneer de waarheid verdraaid wordt voor eigen gewin, is gechoqueerd wanneer naasten oneerlijk zijn, enzovoort. De disposities die deugden zijn worden door Hursthouse omschreven als diep, stabiel en verstrengd met weer andere karaktertrekken en disposities. Voor de antitheses van de deugden, de ondeugden, geldt hetzelfde. Ook zij zijn *multi-track* en gaan dieper dan simpele gewoonten.

Het verschil tussen deugd en 'simpele gewoonte' is een belangrijk. Voortreffelijkheid ontstaat weliswaar door gewenning en gewoontevorming (*ethismos*), maar ze is geen "mindless habit which bypasses the agent's practical reasoning."¹⁷ Een eerlijk mens is habitueel en betrouwbaar eerlijk, maar dat betekent niet dat de eerlijke persoon steeds op dezelfde eenzijdige manier handelt, of zich op eenzelfde, onveranderlijke manier gedraagt. De deugdzame houding komt voort uit gemaakte keuzes, en is een dispositie tot kiezen op basis van redenen, ze is een 'weten te handelen in de gegeven situatie'. Er is dus een wezenlijk verschil tussen de 'voortreffelijkheidsgewoonte' en een 'ondoordachte gewoonte' als neuspeuteren of nagelbijten.¹⁸

We hebben tot nu toe gezien dat deugden complexe, door gewoonte en oefening gevormde stabiele houdingen zijn die zowel een innerlijke als uiterlijke kant hebben. Deugden impliceren of zijn verbonden met handelingen, emoties, percepties¹⁹, keuzes, verlangens, motieven, redenen, etc. Het bezitten van een voortreffelijkheid betekent een bepaald soort persoon of mens zijn. De deugd is de juiste houding, die gevormd wordt door juist handelen en vervolgens weer disponeert tot en zich manifesteert in het juiste habituele handelen.

Maar wat is dan dat juiste handelen waartoe de deugdzame persoon gedisponeerd is? Hoe weten we hoe we ons moeten vormen? Je kunt je immers ook een verkeerde karakterhouding aankweken. Zo kun je overgevoelig zijn, altijd zo roekeloos dat je onmiddellijk op gevaar afstormt, of veel te vriendelijk, waardoor anderen over je heen lopen. Waarin bestaat de voortreffelijke houding?

¹⁵ <http://plato.stanford.edu/entries/ethics-virtue/> (substantive revision Wed Jul 18, 2007)

¹⁶ Zie bovenstaande voetnoot.

¹⁷ *VESP*, 7

¹⁸ Zie ook voetnoot 11 en 1.4. In hoofdstuk 3 kom ik hier nog op terug.

¹⁹ Zo ziet een vriendelijk mens de wereld anders dan een mensenhater.

1.2.2. Het juiste midden

In het boek over de zedelijke deugzaamheid introduceert Aristoteles zijn beroemde principe van de gulden middenweg. Cruciaal is het inzicht dat voortreffelijkheid van karakter verloren gaat door een tekort of een teveel, maar in stand gehouden wordt door een midden. Iemand die elk genot vermijdt wordt ongevoelig, en iemand die zich overgeeft aan elk genot wordt onmatig, terwijl het op de juiste wijze genieten tot de deugdmatigheid leidt.

De voortreffelijke houding is een houding die steeds, met behulp van de rede, het juiste midden kiest tussen twee slechte extremen. De juiste keuze is volgens Aristoteles altijd een keuze voor het midden. We verhouden ons op juiste wijze tot onze gevoelens en handelingen "when we are in a mean or intermediate state in regard to them."²⁰ Wanneer we een ondeugdzaam karakter hebben dan verhouden we ons verkeerd tot onze passies en handelingen. Het lukt ons dan niet het juiste midden te raken.²¹

Dit juiste midden is geen rekenkundig midden. Het is een midden dat relatief is aan zowel de morele actor, als aan de specifieke situatie waarin deze zich bevindt. Toch is er geen sprake van een relativistische opvatting van het midden, omdat het de houding betreft die een verstandig mens zou aannemen tegenover handelingen of gevoelens.

Niet altijd is er zo'n midden aan te wijzen. Sommige handelingen en emoties zijn altijd verkeerd. Zo is het niet mogelijk om op de juiste wijze, in de juiste mate, met de juiste persoon en op het juiste tijdstip vreemd te gaan. Vreemdgaan is immer een ondeugd. Noch van het tekort, noch van het teveel is er een midden mogelijk.

De deugd kent op haar beurt weer geen tekort of teveel. Men kan niet te dapper zijn, want dan is men niet dapper meer, maar overmoedig. Maar dat betekent niet dat het juiste midden te reduceren is tot een vorm van middelmatigheid of voorzichtigheid. Zo kan een specifieke situatie een flink boze reactie vereisen. Je druk maken om onrechtvaardigheid past bij een deugdzaam houding.

Aristoteles erkent dat het moeilijk is om te bepalen wat het goede midden is. We weten weliswaar dat we de slechte uitersten moeten vermijden en Aristoteles geeft ons ook diverse 'praktische tips om in het midden uit te komen', maar alsnog is het geen sinecure het juiste midden te vinden en te treffen. Niet voor niets valt in de *Ethica* te lezen: "goed is men op één manier, slecht op een keur aan manieren."²²

1.3. Morele verstandigheid

Men moet zich richten op het midden, maar dat is geen eenvoudige taak. Aristoteles kent geen absolute maatstaf in zijn ethiek. Het domein van het handelen heeft immers betrekking op het concrete geval en het contingente. Elke handeling is getekend door plek, tijd en de context waarin hij plaatsvindt. "Op het gebied van het handelen en van wat nuttig is staat (...) niets vast en is niets onveranderlijk."²³ Specifieke handelingsomstandigheden en individuele gevallen "vallen immers onder geen enkele vorm van kennis, onder geen enkel pakket van traditionele voorschriften."²⁴ Hoe weten we nu wat het juiste midden is?

²⁰ <http://plato.stanford.edu/entries/moral-character/> (substantive revision Tue Mar 1, 2011)

²¹ Bijvoorbeeld boosheid op een te heftige wijze ervaren.

²² *EN*, 65, Boek 2, Hoofdstuk 6

²³ *EN*, 57, Boek 2, Hoofdstuk 2

²⁴ Zie bovenstaande voetnoot.

Het laatste element van de definitie van voortreffelijkheid geeft ons een nader criterium; het midden wordt bepaald door de rede. "Het midden is in de gegeven situatie wat de verstandige als zodanig zal aanwijzen."²⁵ Het midden is geen vaste standaard, maar de houding die een verstandig mens, iemand die *phronêsis* bezit, in het concrete geval zou aannemen. Goede voorbeelden – moreel verstandige mensen met veel ervaring op het gebied van handelen – zijn van groot belang binnen de aristotelische deugdethiek. Goed handelen (het midden bepalen) leer je onder andere door te kijken naar hoe voorbeeldige mensen zich gedragen.

De goede, voorbeeldige mens is dus een verstandig mens. Niet verwonderlijk, want de deugdethische houding is er een die ons in staat stelt een keuze te maken, en bij het kiezen gebruiken we ons verstand. De intellectuele deugd *phronêsis* is de perfecte verwerkelijking van een niet theoretisch-wetenschappelijke vorm van denken die betrekking heeft op het handelen, op het individuele geval. "De verstandige mens 'ziet' (...) wat hij behoort te doen in de altijd specifieke en dikwijls complexe omstandigheden van het leven."²⁶ De verstandige mens weet waarom het gaat in een bijzondere situatie, maar ook waarom het gaat in het leven in het algemeen. Hij heeft kennis van het doel en de middelen en "weet zich goed te beraden over wat goed en nuttig is voor een geslaagd leven in het algemeen."²⁷

Maar morele verstandigheid is niet louter weten wat het geval is en met welke middelen het doel bereikt kan worden. Een mens is "nog niet verstandig eenvoudig doordat hij weet wat hij behoort te doen, hij moet het ook daadwerkelijk doen."²⁸ Deugdzaamheid vereist zowel praktische kennis als het juiste, goed gevormde streven²⁹; naast weten wat het doel is, ook er op gericht zijn het te realiseren. Zedelijke kennis moet noodzakelijkerwijs gepaard gaan met een verlangen naar het goede.

Zonder verbondenheid met de *êthos* van een persoon is verstandigheid namelijk niets meer dan 'technische slimheid'. En zonder verstandigheid blijft de karakterdeugd er onbeholpen bij staan, niet wetende wat te doen. De karakterdeugd en de intellectuele deugd van de verstandigheid hebben elkaar dus nodig.

De deugdzame persoon is degene die juist handelt om de juiste redenen, omdat hij steeds inziet wat het juiste is om te doen in de bijzondere situatie waarin hij zich bevindt, en tevens omdat hij kennis heeft van het goede leven, en weet wat juist is in het algemeen.

1.4. Deugd en geluk

We hebben reeds vastgesteld dat voortreffelijkheden goede karaktereigenschappen en juiste houdingen zijn. Het is wenselijk om deugden te bezitten. Waarom is dat het geval? Waarom zijn deugden belangrijk?

Welnu, we kunnen per deugd redenen verzinnen waarom het goed is om deze specifieke voortreffelijkheid te bezitten. Het is bijvoorbeeld goed om moedig te zijn, omdat het leven vol gevaren zit, en dapperheid ons in staat stelt daar op een juiste wijze mee om te gaan. Loyaliteit is een noodzakelijke eigenschap in vriendschap en liefde, want zonder trouw kunnen vrienden en geliefden niet van elkaar op aan, en dan blijft liefde of vriendschap zelden lang duren.

In algemene zin echter kunnen we zeggen dat deugden belangrijk zijn omdat ze ons in staat stellen

²⁵ Paul van Tongeren, *Deugdelijk leven; een inleiding in de deugdethiek*, (SUN 2003, Vierde druk: mei 2008), 63

²⁶ EN, 177, inleiding bij hoofdstuk 6.

²⁷ EN, 178, zie bovenstaande voetnoot.

²⁸ EN, 229, Boek 7, Hoofdstuk 11

²⁹ De vorming van het streven is iets wat bij de karakterdeugd hoort.

een goed leven te leiden. Deugden zijn karaktereigenschappen die het mogelijk maken om *eudaimonia*, oftewel geluk of gelukzaligheid, te bereiken. Het zijn de kwaliteiten die nodig zijn voor een geslaagd en gelukkig leven.

Het aristotelische geluksconcept gaat dieper dan het moderne, alledaagse geluksconcept. Het omvat meer dan 'tevreden zijn' en 'lekker in je vel zitten'. *Eudaimonia* betekent veeleer zoiets als 'zelfverwerkelijking', 'optimale ontwikkeling' of *flourishing* ('tot bloei komen'). Gelukkig zijn komt dus eigenlijk neer op gelukt-zijn.

Voor Aristoteles bestaat geluk uit deugdzame activiteit, en is het in wezen niet iets dat ons (al dan niet) overkomt.³⁰ We moeten deugden ook niet instrumenteel bekijken, dat wil zeggen; als middel tot het doel 'geluk'. "Volgens de deugdethiek *bestaat* geluk *in* een deugdzaam leven. Je moet niet deugdzaam leven *om daardoor* gelukkig te worden, maar gelukkig zijn *is* lukken, en dat bestaat in 'deugen'."³¹

In de filosofie van Aristoteles is het *eudaimonia*-concept verbonden met allerlei metafysische vooronderstellingen betreffende de natuurlijke functie (*ergon*) en het eigen doel (*telos*) van de mens binnen een geordende kosmos. Moderne, neo-aristotelische deugdethici zullen (de meeste van) deze uitgangspunten niet meer delen en het begrip op eigentijdse wijze invullen. Maar "all standard versions of virtue ethics agree that living a life in accordance with virtue is necessary for *eudaimonia*."³² Deugdzaam zijn is intrinsiek waardevol, en een noodzakelijk onderdeel van al wat het leven de moeite waard maakt.

1.5. Een optimistische ethiek

De vertaling 'voortreffelijkheid' zegt het al: deugd is een perfectie. Kijken we naar de Engelse term *virtue*, afkomstig van het Latijnse *virtus*, dan herkennen we daarin de Nederlandse woorden 'virtuoos' en 'virtuositeit'. Een virtuoze voetballer blinkt in alle opzichten uit als sportman, en een virtuoze of voortreffelijke ouder excelleert in ouderschap. Zo beschreven lijkt het of deugdzaamheid een kwestie van 'alles of niets' is: of je bent deugdzaam en volmaakt, of je bent onvolmaakt, en dan ben je niet deugdzaam.

Maar volgens Aristoteles en contemporaine deugdethici is het bezitten van deugd "something that comes by degrees."³³ Volledige of perfecte deugd³⁴ is een zeldzaam iets, en er zijn diverse manieren waarop men tekort kan schieten. Evenwel is de deugdethiek een optimistische ethiek die uitnodigt tot optimale ontwikkeling. Het einddoel van 'volledige zelfverwerkelijking' moeten we niet beschouwen als een eindpunt, "dat we als alles goed gaat ooit bereiken om vervolgens op onze lauweren te gaan rusten."³⁵ Het doel schuilt in de (morele) *praxis* van het leven zelf en de deugd is een voortreffelijke en optimale uitoefening van deze 'levenspraxis'. "Deugdzaam is niet degene die klaar is en ermee stopt, maar degene die zich optrekt aan het voorbeeld en probeert zichzelf te verbeteren. Niet omdat het nooit genoeg is, maar omdat goed zijn bestaat in

30 Dat is geluk opgevat als 'mazzel', wat volgens Aristoteles wel een onderdeel van *eudaimonia* is, maar geenszins de essentie.

31 Marcel Becker, Paul van Tongeren, e.a., *Deugdethiek en integriteit*, (Van Gorcum, 2010), 21

32 <http://plato.stanford.edu/entries/ethics-virtue/> (substantive revision Wed Jul 18, 2007)

33 *EIE*, 35

34 Volgens Aristoteles' *unity-of-virtues*-thesis bezit je een bepaalde deugd pas volledig op het moment dat je alle deugden bezit. Voortreffelijkheid in eigenlijke zin kan zich niet zonder verstandigheid ontwikkelen, en "zodra iemand die ene voortreffelijkheid verstandigheid bezit zal hij ook alle andere goede karaktereigenschappen bezitten." *EN*, 199, *Boek 6, Hoofdstuk 12* – Veel moderne deugdethici houden er ook (soms zwakkere) versies van de *unity-of-virtues*-thesis op na.

35 Ellen Geerlings, *Het Oog in de Storm II*, (Boom, 2007), 204

proberen beter te worden."³⁶

1.6. Een (in)adequate morele psychologie?

Aristoteles was zich bewust van het belang van moreel-psychologische observaties voor de deugdethiek. Volgens Candace L. Upton noemt hij in zijn bespreking van 'moed' in de *Ethica* "at least ten explicit empirical claims about the actual psychological states and abilities of moral agents."³⁷ Die psychologische observaties hebben betrekking op de controle die mensen hebben over hun gedrag, hun vermogen tot emotionele reacties en verhoudingen, motivaties, percepties, overtuigingen, de moeilijkheid van zelfbeheersing, etc. Ook de overige deugden die Aristoteles noemt en beschrijft zijn op eenzelfde wijze geladen met empirische observaties over het gedrag, de rede, en de emoties en vermogens van mensen.

De morele psychologie van Aristoteles, die zo'n 2500 jaar oud is, wordt natuurlijk niet gekenmerkt door een modern-wetenschappelijke methodologie. Desondanks zijn veel van de aristotelische inzichten aangaande menselijk gedrag en de menselijk aard informatief, genuanceerd en intuïtief plausibel. Een groot aantal filosofen vindt het een aannemelijke visie dat mensen min of meer vaste karakters hebben die hen disponeren tot goede of slechte daden. Ook binnen de morele opvoeding en onze alledaagse lekenpsychologie³⁸ gaan we er vanuit dat mensen 'robuuste' karaktereigenschappen bezitten die bepalend zijn voor hun handelen.

Maar deze deugdethische visie op morele karaktereigenschappen is niet onomstreden. Volgens diverse filosofen en wetenschappers tonen vele experimenten en onderzoeksresultaten aan dat de traditionele, deugdethische concepties van moreel karakter niet stroken met de realiteit. Denkers als John M. Doris en Gilbert Harman claimen dat de contemporaine sociale psychologie laat zien dat karaktertrekken niet bestaan.³⁹ Althans, niet op de manier die de deugdethiek vereist. Uit allerlei onderzoek naar het morele gedrag van mensen zou namelijk blijken dat onze karakters de stabiliteit missen waar men in de (aristotelische) deugdethiek, morele opvoeding en lekenpsychologie nu juist vanuit gaat. In het volgende hoofdstuk bespreken we een van de heftigste aanvallen op de deugdethiek: de situationistische kritiek op moreel karakter.

2. De situationistische uitdaging

2.1. Karakter versus situatie

In het vorige hoofdstuk hebben we uitgebreid stilgestaan bij de traditionele deugdethische visie op moreel karakter en bijhorend gedrag. De aristotelische morele psychologie, die gekenmerkt wordt door het idee dat stabiele of robuuste karaktertrekken bepalend zijn voor ons gedrag en handelen, biedt een breedgedragen

36 Marcel Becker, Paul van Tongeren, e.a., *Deugdethiek en integriteit*, (Van Gorcum, 2010), 29

37 Candace L. Upton, *Virtue Ethics and Moral Psychology: The Situationism Debate*, (2009, online artikel), 104

38 *Folk psychology*: de naïeve psychologie of *common sense*-psychologie van leken.

39 "The most recent objection (vi) to virtue ethics claims that work in "situationist" social psychology shows that there are no such things as character traits and thereby no such things as virtues for virtue ethics to be about." Zie o.a.: PSV en Gilbert Harman, *Moral Philosophy Meets Social Psychology: Virtue Ethics and the fundamental Attribution Error*, (Proceedings of the Aristotelian Society, New Series), 1999. <http://plato.stanford.edu/entries/ethics-virtue/> (substantive revision Wed Jul 18, 2007)

conceptie van karaktereigenschappen.⁴⁰

Sommige sociaalpsychologen en filosofen beweren echter dat deze visie incorrect is. Zij moeten niets hebben van het 'dispositionisme' of 'globalisme met betrekking tot karaktereigenschappen' en ontkennen dat “traits of character are stable, consistent, or evaluatively integrated in the way that ancient or contemporary philosophers suggest.”⁴¹ Volgens hen zijn karaktertrekken niet robuust of globaal, en worden ze foutief aangehaald om gedrag te verklaren: “the characterological moral psychology typical of virtue ethics is empirically inadequate; systematic observation does not reveal the patterns of human behavior such accounts lead one to expect.”⁴²

Deze karaktersceptici menen dat het gedrag van mensen veeleer bepaald wordt door de situaties waarin zij zich bevinden, dan door hun vermeende vaste karaktereigenschappen of stabiele persoonlijkheden. Grote hoeveelheden empirische onderzoeksgegevens wijzen er op dat minimale en triviale situationele variaties zonder morele significantie een beslissende rol spelen in hoe we ons zullen gedragen. Experimenten uit de sociale psychologie laten herhaaldelijk zien dat het verschil tussen goed en slecht gedrag niet in de persoon maar in de situatie lijkt te schuilen. Doorslaggevend in moreel actorschap zijn niet de consistente, habituele disposities tot handelen, maar ogenschijnlijk onbenullige omgevingsfactoren.

Wanneer we karakter vanuit een globalistische morele psychologie benaderen, dan beschouwen we een typerende karaktertrek, bijvoorbeeld 'moed', als een eigenschap die maakt dat de bezitter van deze eigenschap "will act bravely in a wide range of different situations where bravery may be called for."⁴³ Een eerlijk persoon zal zich eerlijk gedragen, ook in omstandigheden waarin de waarheid spreken wel het juiste is om te doen, maar waarin liegen of de waarheid verdraaien veel gemakkelijker is.⁴⁴

Karaktertrekken zijn 'globalistisch of dispositionistisch' opgevat *cross-situational* consistent; een vrijgevig iemand is vrijgevig, “not just on occasion, but as a matter of disposition, across his life.”⁴⁵ Deugden zijn paradigmatische voorbeelden van zulke karaktertrekken, want wanneer we iemand een deugd toeschrijven, dan schrijven we diegene een robuuste houding toe, een dispositie die op betrouwbare wijze deugdzame handelingen voortbrengt, en dus globaal is.

Maar de situationisten citeren experimenten die suggereren dat kleine en (moreel) irrelevante situatieveranderingen “will lead a person who acted honestly in one context to do what is dishonest in another.”⁴⁶ Consistentie in gedrag is situatie-specifiek; zo kan het zijn dat iemand eerlijk is tegenover collega's op zijn werk, terwijl hij thuis tegenover zijn gezin liegt. Volgens de situationist vertonen karaktertrekken dus geen *cross-situational* stabiliteit, en laat een groot deel van wat wij doen zich het best verklaren, niet door traditioneel opgevatte karaktereigenschappen, maar door systematische menseigen neigingen te reageren op kenmerken van situaties waarvan men niet zou denken dat ze cruciaal zijn.

40 In ieder geval in het Westen, zie: <http://plato.stanford.edu/entries/moral-psych-emp/> (First published Wed Apr 19, 2006)

41 <http://plato.stanford.edu/entries/moral-character/> (substantive revision Tue Mar 1, 2011)

42 John M. Doris, *Précis of Lack of Character*, (Philosophy and Phenomenological Research, Volume 71, no 3, November 2005), 632
43 *VESP*, 2

44 Let wel; een eerlijk mens hoeft niet altijd (meteen) de waarheid te vertellen. Soms is het ongepast of onverstandig om eerlijk te zijn, bijvoorbeeld omdat de waarheid in een bepaalde situatie 'te vroeg komt', in welk geval zij kwetsend en schadelijk is. De deugdzame eigenschap 'tact' 'overtreft' dan de deugd 'eerlijkheid'. De verschillende deugden staan niet los van elkaar, maar zijn via de intellectuele deugd *phronêsis* met elkaar verbonden. De voortreffelijke persoon maakt in elke situatie de juiste afweging. Zie voetnoot 34.

45 *VESP*, 2

46 *EIE*, 40

Met de bovenstaande gegevens in ons achterhoofd moeten we constateren dat de hedendaagse sociale psychologie, zoals zij door een aantal wetenschappers en moraalfilosofen wordt begrepen, de deugdethiek niet verrijkt, maar juist ondermijnt. In *The Case against Character*⁴⁷ spreekt Kwame Anthony Appiah treffend van een “seeming clash between two different pictures of character and conduct.”⁴⁸ Aan de ene kant hebben we de deugdethische voorstelling, aan de andere kant het beeld dat voortkomt uit experimenteel psychologisch onderzoek. 'Een alleraardigste plaatje', zegt de situationist over de visie van de deugdethicus, 'alleen klopt het (empirisch beschouwd) niet. Hier is het correcte plaatje.'

Het moge inmiddels duidelijk zijn geworden dat het situationisme een grote uitdaging vormt voor de deugdethische benadering. Want wat moeten we met de deugdethiek als normatieve theorie die voorschrijft hoe we het beste kunnen leven, wanneer de robuuste karaktertrekken of deugden, die behoren tot de voorwaarden voor het optimale, gelukkige en gelukte leven, geen betekenis hebben in de feitelijke morele praktijk van ons handelen, omdat volgens situationisten aangetoond is dat ze überhaupt niet bestaan?⁴⁹

In de *Ethica* benadrukt Aristoteles de praktische aard van zijn onderzoek. Dit “is er namelijk niet op gericht om te weten wat voortreffelijkheid is, maar voortreffelijk te worden; anders zou het van geen enkel nut zijn.”⁵⁰ Maar vandaag de dag laten moreel-psychologische observaties, waar Aristoteles zelf veel waarde aan hechtte, volgens de situationisten zien dat worden zoals de deugdethiek voorschrijft er niet inzit.

Kan de aristotelische visie op moreel karakter in het licht van de sociaalpsychologische kritiek overeind blijven? Is de morele psychologie van de deugdethiek bestand tegen de heftige situationistisch-empirische aanval? Vanzelfsprekend hebben diverse aanhangers van de aristotelische visie gereageerd op de karaktersceptische uitdaging. In het derde hoofdstuk bestuderen wij een aantal van deze reacties en verdedigingen. Ook kom ik dan terug op de opgeworpen vragen.

Maar eerst wil ik dieper ingaan op de situationistische kritiek en de voorgestelde alternatieve, antiglobalistische morele psychologie. In de volgende paragraaf kijken wij naar enkele sociaalpsychologische experimenten en onderzoeken waar de situationisten hun scepticisme met betrekking tot globale karaktereigenschappen op baseren.

2.2. Situationisme en experimenten

Om de stelling te staven dat het situationele factoren en niet karaktertrekken zijn die de doorslaggevende of enige rol spelen in de bepaling van (moreel) gedrag maken situationistische sociaalpsychologen en moraalfilosofen gebruik van een rijke onderzoekstraditie. Hier volgen enkele voorbeelden van experimenten uit de sociale psychologie;

- 1) Isen en Levin (1972: 387) ontdekten dat proefpersonen die zojuist tien cent gevonden hadden tweëntwintig keer vaker bereid waren om een vrouw die papieren had laten vallen te helpen dan

47 Hoofdstuk 2 van Appiah's *Experiments in Ethics*.

48 *EIE*, 34

49 Zie voetnoot 39. Verder: de empirische inadequaatheid van een morele theorie betekent nog niet dat zij normatief inadequaaf is. Aristoteles vond de praktische toepasbaarheid van zijn ethische theorie echter zeer belangrijk, en ook moderne “proponents of virtue ethics often contend that ethical theories focused on character manifest greater psychological realism than do their competitors.”

<http://plato.stanford.edu/entries/moral-psych-emp/> (First published Wed Apr 19, 2006)

50 *EN*, 56, Boek 2, Hoofdstuk 2

- proefpersonen die geen tien cent vonden. (88% v. 4%)
- 2) Darley en Batson (1973: 105) kwamen tot de ontdekking dat voorbijgangers zonder haast zes keer vaker bereid waren een onfortuinlijk iemand te helpen die in serieuze moeilijkheden leek te verkeren dan voorbijgangers die wel haast hadden. (63% v. 10%)⁵¹
 - 3) Een studie uit 1975 toonde aan dat mensen veel minder geneigd waren iemand die 'per ongeluk' een stapel papieren liet vallen te helpen wanneer het volume van omgevingsgeluiden 85 in plaats van 65 decibel bedroeg.
 - 4) Robert Baron en Jill Thomley constateerden dat het waarschijnlijker is dat iemand een dollar voor je wilt wisselen wanneer je je net buiten een geurige bakkerswinkel bevindt dan op het moment dat je naast een 'neutraal-ruikende-droge-consumptiegoederen-winkel' staat.
 - 5) “Eind jaren twintig bestudeerden Hugh Hartshorne en Mark May duizenden Amerikaanse schoolkinderen, waarbij ze hen de gelegenheid gaven om te liegen, vals te spelen en te stelen tijdens verschillende schoolse en sportieve activiteiten. Wat ze bemerkten was dat bedrog in verrassende mate het resultaat was van situaties. Het kwam geheel niet overeen met meetbare karaktertrekken of toeschrijvingen van moreel redeneren, en de gegevens boden weinig ondersteuning voor *cross-situational* voorspellingen; het kind dat zich thuis aan de regels hield, zelfs wanneer het er op leek dat niemand toekeek, was niet minder bereid om te spieken tijdens een examen. De informatie dat een kind afgekeken had tijdens een grammaticatoets zei verder niets over of het wel of niet zou spieken tijdens een wiskundetoets, laat staan vals spelen tijdens een sportevenement.”⁵²

Wat deze experimenten aantonen is dat mineure situationele variaties extreem krachtig zijn; enorme verschillen in gedrag vloeien voort uit normatief nietszeggende verschillen in omstandigheden. Het meest schokkende aan de deze experimenten is “just how insubstantial the situational influences effecting troubling moral failures seem to be; it is not that people fail to adhere to standards for good conduct, but that they can be induced to do so with such ease.”⁵³ Immers, tien cent (!) kan het verschil betekenen tussen behulpzaam en onbehelpzaam gedrag. Bovenstaande en talrijke andere onderzoeken zijn niet uitzonderlijk, maar representatief.

2.3. De situationistische visie van John M. Doris, lokale karaktertrekken en de fundamentele attributiefout

Tot nu toe heb ik de term 'situationisten' gebruikt om op een algemene manier te verwijzen naar filosofen die de deugdethiek aanvallen op basis van allerlei onderzoeken in de sociale psychologie. Er zijn echter wezenlijke verschillen tussen de diverse denkers. In deze en de volgende paragrafen behandel ik, meer in het bijzonder, de visie van John M. Doris, een van de bekendste situationisten.⁵⁴ Centraal in dit hoofdstuk staat zijn artikel *Persons, Situations, and Virtue Ethics* uit 1998.⁵⁵

Volgens Doris laten de psychologische studies zien dat mensen in het algemeen slechts 'smalle' of

51 Voor de voorbeelden (1) en (2) zie; <http://plato.stanford.edu/entries/moral-psych-emp/> (First published Wed Apr 19, 2006)

52 Voor de voorbeelden (3) t/m (5) zie: *EIE*, 39-40. Voorbeeld (5) is een eigen vertaling.

53 <http://plato.stanford.edu/entries/moral-psych-emp/> (First published Wed Apr 19, 2006) Zie ook 2.1.

54 Ondanks verschillen met andere situationisten is Doris representatief voor het situationisme *an sich*. Zijn kritische visie is mijns inziens het interessantst met betrekking tot de aristotelische morele psychologie die in deze thesis centraal staat.

55 Om Doris zo goed mogelijk 'neer te zetten', zal ik waar nodig ook naar zijn 'hoofdwerk' *Lack of Character* uit 2002 verwijzen. **15**

'lokale' karaktereigenschappen bezitten “that are not unified with other traits into a wider behavioral pattern.”⁵⁶ Mensen zijn behulpzaam wanneer ze in een goede stemming zijn, maar niet behulpzaam wanneer ze haast hebben. Anders geformuleerd, gedrag komt niet voort uit globale karaktertrekken als 'moed', 'matigheid' en 'eerlijkheid', maar uit lokale trekken, zoals “zeilen-in-ruig-weer-met-vrienden-moed” en “kantoorfeestjes-gematigdheid”⁵⁷ Dat zijn eigenschappen die volledig compatibel zijn met laf gedrag in geval van zeilen in ruig weer met nieuwe kennissen en buitenmatig veel drinken tijdens familiebijeenkomsten.

Met deze kennis lijkt het verstandig om nog eens goed na te denken voor we iemand een robuuste karaktereigenschap als 'behelpzaamheid' toeschrijven. Maar sociaalpsychologisch onderzoek “also suggests you will probably go on ascribing good characters to people who do good things and bad ones to those who do bad things, anyway.”⁵⁸ Dit staat bekend als de 'fundamentele attributiefout': de neiging van mensen om de rol van situaties en omstandigheden in de bepaling van gedrag te negeren of te onderschatten, en te veronderstellen dat hetgeen mensen doen het best verklaard wordt door traditioneel opgevatte karaktereigenschappen.

We zijn gerechtvaardigd, schrijft Doris, “in inferring the existence of an Aristotelian personality structure when a person's behavior reliably conforms to the patterns expected on postulation of that structure.”⁵⁹ Het toeschrijven van karaktertrekken vereist substantiële *cross-situational* consistentie in gedrag. Maar een dergelijke consistentie wordt niet of nauwelijks ondersteund door de situationistische onderzoeken. “All but a few people fail to act in ways that we predict they would, if they had global traits.”⁶⁰ Doris vindt dat we goede redenen hebben om een alternatieve, empirisch adequate(re) conceptie van morele persoonlijkheid te overwegen.

2.4. Een alternatieve morele psychologie

Vanuit empirisch-psychologisch perspectief is een karakterologische morele psychologie problematisch, daar *trait attribution* vaak verrassend ineffectief is in het voorspellen van gedrag in “particular novel situations, because differing behavioral outcomes often seem a function of situational variation more than individual disposition.”⁶¹ Doris meent dat het situationisme, voornamelijk vanwege een empirisch adequatere psychologie, een betere basis biedt voor normatief denken en ethische reflectie. Allereerst, hoe ziet dit situationistische, sociaalpsychologische alternatief er uit?

2.4.1. De situationistische visie versus de globalistische visie

Volgens Doris bestaat het situationisme uit drie centrale theses die betrekking hebben op (1) variatie in gedrag, (2) de aard van karaktertrekken en (3) de organisatie van karaktertrekken in persoonlijkheidsstructuur.⁶² Tegenover de situationistische visie staat de globalistische morele psychologie.

56 <http://plato.stanford.edu/entries/moral-character/> (substantive revision Tue Mar 1, 2011)

57 Jonathan Webber, *Virtue, Character and Situation*, (Journal of Moral Philosophy 3, no. 2, July 2006), 2

58 *EIE*, 42

59 *PSV*, 507

60 *VESP*, 5

61 *PSV*, 506

62 Zie: *PSV*, 507

Ook het globalisme vat Doris op als bestaande uit drie stellingen.⁶³

Volgens de eerste situationistische these (A1) is variatie in gedrag meer te danken aan situationele verschillen dan aan dispositionele verschillen tussen personen. Bijvoorbeeld: het verschil tussen de persoon die zich eerlijk gedraagt en de persoon die daarin niet slaagt “may be more a function of situation than character.”⁶⁴

De eerste globalistische claim (B1) is de 'consistentie-claim': het bezitten van een bepaalde (morele) karaktertrek houdt in dat men karaktertrek-relevant gedrag vertoont binnen een breed spectrum aan karaktertrek-relevante situaties.⁶⁵

De tweede situationistische these (A2) stelt dat empirisch bewijs de toeschrijving van robuuste karaktereigenschappen problematiseert. Een individu met een toegeschreven karaktertrek zal zich vaak inconsistent gedragen met betrekking tot het gedrag dat men verwachten mag op basis van de toegeschreven karaktertrek. De situationist verwerpt robuuste, *cross-situational* karaktertrekken, maar onderkent de mogelijkheid van tijdelijk stabiele, “situation-particular “local” traits that may reflect dispositional differences among persons.”⁶⁶

Volgens de globalistische stabiliteitsclaim (B2) manifesteren karaktertrekken zich op betrouwbare wijze in “traits-relevant behaviors over iterated trials of similar trait-relevant eliciting conditions.”⁶⁷ Dat wil zeggen: als iemand dapper is tijdens het zeevissen met vrienden, dan zal hij zowel de volgende keer dapper zijn tijdens het zeevissen met vrienden, alsook dapper zijn tijdens het zeevissen met familie.

De derde situationistische these (A3) vertelt ons dat persoonlijkheidsstructuur normaliter niet 'evaluatief consistent' is. “Behavioral evidence suggests that personality is comprised of evaluatively fragmented trait-associations rather than evaluatively integrated ones.”⁶⁸ Een behoorlijke disharmonie tussen de situatie-specifieke trekken binnen het morele karakter van een persoon is erg waarschijnlijk. Bijvoorbeeld: lokale disposities tot eerlijkheid (bijv. tegen collega's op het werk) zullen vaak samengaan met lokale disposities tot oneerlijkheid (bijv. tegen vrouw/man en kinderen thuis).

De laatste these van de globalistische visie (B3) komt neer op een zwakkere versie van Aristoteles' *unity-of-virtues-thesis*.⁶⁹ Doris spreekt van de *evaluative integration-thesis*; in een gegeven persoonlijkheid of karakter “the occurrence of a trait with a particular evaluative valence is probalistically related to the occurrence of other traits with similar evaluative valences.”⁷⁰

Doris beweert dat de deugdethische concepties van morele persoonlijkheid 'te grof zijn uitgehouden' in het licht van de vele en verschillende (lokale) morele disposities die mensen feitelijk bezitten.

Systematische gedragsobservaties suggereren veeleer 'gefragmenteerde' in plaats van evaluatief consistente

63 Let wel: ik bespreek hier dus expliciet hoe Doris 'zijn tegenstander', het globalisme, waartoe hij de aristotelische visie rekent, begrijpt.

64 *PSV*, 508

65 Een dapper persoon zal zich dapper gedragen in allerlei *verschillende* situaties waarin dapperheid gepast is. (Dapper zijn tijdens een brand, dapper zijn wanneer iemand eens goed de (pijnlijke) waarheid verteld moet worden, etc.) Zie o.a. 2.1.

66 *PSV*, 507

67 John Doris, *Lack of Character*, (Cambridge University Press, 2002), 22.

68 *PSV*, 507

69 Zie voetnoot 34.

70 John Doris, *Lack of Character*, (Cambridge University Press, 2002), 22. Een pagina verder geeft Doris het volgende voorbeeld: de eerlijke persoon zal zich consistent eerlijk gedragen en zal ook consistent gedrag vertonen dat wijst op karaktertrekken die gerelateerd zijn aan eerlijkheid, zoals moed en loyaliteit. Voor alle duidelijkheid: een meelevend en vrijgevig persoon zijn is evaluatief consistent, een hardvochtig en vrijgevig persoon zijn niet.

persoonlijkheidsstructuren, maar dit betekent volgens hem niet dat we gedwongen zijn uit te gaan van gefragmenteerde persoonlijkheidsconstructies die dusdanig theoretisch onpraktisch zijn dat ze nutteloos worden in het verklaren en voorspellen van gedrag.

Het situationisme staat namelijk toe dat “a suitably fine-grained inventory of local traits may provide an account of personality that is both empirically adequate and theoretically useful.”⁷¹ Stel dat we in het bezit zouden zijn van een 'redelijk complete verzameling' van iemands lokale karaktertrekken. In dat geval zouden we behoorlijk wat weten “about how we could expect that individual to behave”⁷², ook al zou het gedrag niet consistent zijn met betrekking tot 'brede karaktertrek'-categorieën.

De tweede claim van het sociaalpsychologische, antiglobalistisch alternatief (A2) laat zien dat consistentie in gedrag het situationisme geenszins hindert, mits we deze continuïteit of stabiliteit opvatten als een consistentie van situatie-specifieke karaktertrekken, en niet als een consistentie van robuuste karaktereigenschappen. Het situationisme verwerpt dus de eerste (B1) en de derde these (B3) van de traditionele visie, en omarmt een aangepaste versie van de tweede claim (B2).

De kernvraag voor Doris in deze is “whether the behavioral regularity we observe is to be primarily explained by reference to robust dispositional structures or situational regularity.”⁷³ Vanwege de grote veranderlijkheid van gedrag met elke (minieme) situationele variatie verdient de tweede verklaring de voorkeur, houdt hij vol.

2.5. *Ethisch revisionisme*

Doris levert niet alleen kritiek op empirische gronden, maar voegt daar nog twee normatieve stellingen aan toe. Hij noemt zijn kritiek 'conservatief revisionistisch'. Het situationisme problematiseert niet ethisch denken in het algemeen, maar ondermijnt enkel bepaalde, ontbeerlijke kenmerken van ethisch denken die geassocieerd worden met de aristotelische karakterologische psychologie.

Als we het situationisme ter harte zouden nemen in onze morele praktijk, dan zouden we bepaalde gewoonten op het gebied van moreel-psychologische evaluatie moeten herzien. We zouden mensen niet moreel moeten beoordelen in termen van robuuste karaktereigenschappen, maar in termen van lokale, situatie-specifieke trekken – dit is een van Doris' normatieve theses. Gezien het feit dat we mensen vaak in globalistische termen beoordelen, impliceert het opgeven van dergelijke evaluaties een belangrijke wijziging in ons ethisch denken.

Maar het situationisme “does not suggest reductivism about evaluative discourse”⁷⁴. We kunnen betekenisvol normatief (be)oordelen in lokale termen als 'aangename geuren-*good mood*-vrijgevigheid', zonder dat we hoeven te vervallen in te algemene en abstracte evaluaties als 'goed', 'slecht', 'juist', etc. In principe moeten we volgens de situationisten slechts voorzichtig zijn met het toepassen van robuuste, aristotelisch-deugdethische concepten als 'moed', 'eerlijkheid' en 'vrijgevigheid', simpelweg omdat zulke termen onredelijke standaarden suggereren die feitelijke personen normaliter niet eens kunnen benaderen.

71 *PSI*, 508

72 *PSI*, 508

73 *PSI*, 508

74 *PSI*, 514

2.5.1. De tweede normatieve these

In sectie 3 van *Persons, Situations, and Virtue Ethics* komt Doris met een tweede normatieve these. In plaats van te focussen op de ontwikkeling van morele karakters “that will determine our behavior in ways significantly independent of circumstance, we should invest more of our energies in attending to the features of our environment that impact behavioral outcomes.”⁷⁵ Onze morele opvoeding zou zich minder moeten richten op de ontwikkeling van individuen met een moreel karakter en beter moeten kijken naar hoe we ervoor kunnen zorgen dat we niet in de situaties terechtkomen die maken dat we de verkeerde, ondeugdzaamere dingen doen.

Een dergelijke benadering biedt volgens de situationisten substantiële voordelen in de praktijk van deliberatie; het situationisme herinnert ons er aan dat de wereld een 'moreel gevaarlijk oord' is. De normale verwachting is dat ons gedrag veel situatie-onafhankelijker is dan in feite het geval is, maar juist ons vertrouwen in een moreel robuust karakter is vaak “precisely what puts us at risk in morally dangerous situations.”⁷⁶

Laat ik één voorbeeld van Doris geven: "Stel je voor dat een collega met wie je een lange flirthistorie hebt gehad je uitnodigt voor een aangenaam diner met lekker eten en goede wijn, met het excuus dat je tijdelijk verweesd bent omdat je echtgenote de stad uit is."⁷⁷

Wanneer je vertrouwt op je eigen karakter denk je waarschijnlijk dat er weinig redenen zijn om je zorgen te maken. Maar als je de situationistische adviezen ter harte neemt, dan vermijd je dit diner maar beter, “because you know that you may not be able to predict your behavior in a problematic situation on the basis of your antecedent values.”⁷⁸ Je twijfelt niet aan de waarde die je hecht aan loyaliteit, maar aan je vermogen om in overeenstemming met deze waarde te handelen op het moment 'dat de kaarsen zijn aangestoken en de wijn begint te vloeien.'

Vanwege de macht van omgevingsfactoren is vertrouwen op je karakter wanneer je je eenmaal in zulk een situatie bevindt een vergissing. De juiste strategie, de meest succesvolle praktische heuristiek die resulteert in het juiste morele gedrag, bestaat in het erkennen dat 'situationele druk' meestal leidt tot een overweldiging van moreel karakter, in aandacht besteden aan de bepalende kenmerken van situaties, en in pogingen, voor zover je daartoe in staat bent, moreel gevaarlijke situaties te vermijden.

Omdat de doorsnee morele actor psychologisch gezien niet (bij benadering) zo kan zijn als de voortreffelijke persoon is, kan hij niet veilig de route kiezen die de ideale actor voor zichzelf zou kiezen. In feite is het juiste ideale morele voorbeeld, het rolmodel dat ons helpt richting ethisch optimaal gedrag, niet de deugdethische adviseur, maar de situationistische sociaalpsycholoog.

75 *PSV*, 515

76 *PSV*, 516

77 Vrije vertaling, *PSV*, 516 – laten we er vanuit gaan dat de 'overduidelijke manier' van dit voorbeeld lezen de juiste is, en ook dat 'ontrouw zijn' als de moreel ongewenste uitkomst wordt beschouwd, aldus Doris.

78 *PSV*, 516

3. De deugdeethiek verdedigd

De situationistische karaktersceptische kritiek op de morele psychologie van de deugdeethiek heeft geleid tot vele bezielde replieken van aanhangers van de deugdeethiek en de traditionele karakterpsychologie. In dit derde en laatste hoofdstuk zal ik in lijn met Aristoteles antwoorden op de situationistische uitdaging. Het is immers de in deze bachelorthesis besproken aristotelische visie op moreel karakter van die zo fel wordt aangevallen door de situationisten.⁷⁹ Voor mijn verdediging van de aristotelische morele psychologie zal ik gebruikmaken van het artikel *An Aristotelian Critique of Situationism* (2008) van de IJslandse filosoof Kristján Kristjánsson, omdat, de titel zegt het al, zijn repliek op het situationisme aristotelisch van aard is.

3.1. Vier soorten objecties

In zijn artikel onderscheidt Kristjánsson vier soorten objecties tegen het situationisme: (1) *the methodological objection*, (2) *the moral dilemma objection*, (3) *the bullet-biting objection* en (4) *the anti-behavioristic objection*. 'De methodologische tegenwerping' en 'de morele dilemma-tegenwerping' zijn twee algemene objecties tegen het situationisme die niet typisch aristotelisch zijn. Ik noem ze even, maar wil vooral dieper ingaan op de twee typisch aristotelische replieken.

Volgens de methodologische tegenwerping is er steeds iets mis met de manier waarop ieder experiment dat het situationisme ondersteunt is uitgevoerd en/of geïnterpreteerd. Volgens de morele dilemma-objectie plaatsen de sociaalpsychologische experimenten proefpersonen niet in onze alledaagse keuzesituaties waarin de imperatieven van een deugd wedijveren met de imperatieven van een ondeugd of die van een neutrale houding, maar in geïsoleerde, onalledaagse, nieuwe en/of extreme 'dilemma-omstandigheden', waarin deugden elkaar beconcurreren. Voor zover de onderzoekers gedrag observeerden in dit soort situaties, "ver verwijderd van het alledaagse leven, vormt gebrek aan consistentie in gedrag een zwakke uitdaging voor de invloed van persoonlijkheidstrekken."⁸⁰ Wat de onderzoekers eigenlijk zouden moeten doen, is "gauging behavioural consistencies over extended periods involving everyday situations."⁸¹

3.2. De eerste aristotelische repliek

De eerste tegenwerping die Kristjánsson beschrijft als typisch aristotelisch is 'de bittere pil-objectie'. Volgens deze tegenwerping is het situationistische gegeven dat zo weinig mensen robuuste karakterhoudingen bezitten precies dat wat we kunnen verwachten op basis van Aristoteles' morele theorie.⁸² In *Persons, Situations, and Virtue Ethics* speelt Doris zelf in op de tegenwerping: "Het feit dat veel mensen moreel gezien faalden in de geobserveerde situaties zegt weinig over de adequaatheid van de aristotelische descriptieve psychologie, daar de deugdeethicus zulke teleurstellende statistieken precies zou verwachten. Voorwaar, een benadering gebaseerd op voortreffelijkheid kan de situationistische data verklaren: het is juist

⁷⁹ Zie o.a. 1.1., hoofdstuk 2 en *PSV*, 504-520

⁸⁰ Eigen vertaling. Miguel Alzola, *Character and Environment: The Status of Virtues in Organization*, (Springer 2007/*Journal of Business Ethics* 73, 2008), 349. Hier treft men ook ondersteunende argumenten voor deze tegenwerping.

⁸¹ *ACS*, 64

⁸² *To bite the bullet* betekent 'de bittere pil slikken'. Wie vasthoudt aan de aristotelische deugdeethiek, zal moeten accepteren dat maar weinig mensen voortreffelijke karakterhoudingen bezitten – dát is de bittere pil die men moet slikken. Ik dank mijn begeleider Patrick Delaere voor de vertaalsuggestie.

omdat zo weinig mensen waarlijk deugdzaam zijn dat we de resultaten zien die we zien."⁸³

In de *Ethica* poneert Aristoteles een gecompliceerde, ietwat onsystematisch uiteengezette, "stage theory of moral development, ranging from the level of 'the many' (including children and other moral learners) through the levels of 'the soft', 'the resistant', 'the incontinent' and 'the continent', to that of 'the fully virtuous'."⁸⁴ Uit hoeveel niveaus dit 'complexe stelsel van morele opvoeding en ontwikkeling' precies bestaat, daarover valt te discussiëren⁸⁵, maar het eindstadium is in ieder geval dat van de 'volkomen voortreffelijke'.⁸⁶

In diverse passages erkent Aristoteles onomwonden dat de meeste mensen zich bevinden tussen de niveaus van de 'onbeheerste actor' en de 'beheerste actor'.⁸⁷ We kunnen er niet op rekenen dat de meeste mensen voortreffelijk reageren in moreel lastige situaties, omdat slechts een kleine minderheid het hoge niveau van deugd bereikt heeft. Het is volgens Aristoteles absoluut "geen sinecure voortreffelijk te zijn", daar het een hele opgave is "om in iedere omstandigheid het midden te vinden." Het goede is daarom "zowel zeldzaam als prijzenswaardig en edel."⁸⁸

De observatie dat *cross-situational* consistentie en stabiel geïntegreerd moreel karakter niet de algemene norm zijn, is geen 'grote ondergraving' van de deugdethiek. In plaats van de aristotelische karakterologische verklaringen te ondermijnen, komen de onderzoeksresultaten juist overeen met wat aanhangers van de traditionele deugdethiek zouden verwachten.

Deze tegenwerping wordt dus omschreven als *bullet-biting* ('de bittere pil-slikkend'). Niet alleen omarmt de bittere pil-objectie de 'zogezegd schokkende' feiten waarmee het geconfronteerd wordt, "it positively relishes the data from the experiments – which tend to show that 20-30% of people actually possess robustly virtuous traits – as (happily) indicating a bigger minority than could have been expected."⁸⁹

En hoewel Doris Aristoteles' stelling aanhaalt dat 'de voortreffelijke persoon zich nooit ondeugdzaam zal gedragen'⁹⁰, is dit een ideaal dat Aristoteles op diverse plaatsen binnen zijn *corpus* nuanceert. Uit allerlei passages distilleert Howard Curzer wel "seven ways in which a virtuous person may act wrongly while remaining virtuous."⁹¹ Deze constatering zorgt voor een verdere verrijking van de bittere pil-objectie: zelfs voortreffelijke mensen kunnen minieme barstjes vertonen in hun deugdzame karakters.

3.3. Doris' reactie op de bittere pil-objectie en Kristjánssons aristotelische repliek

Doris heeft een repliek op de bittere pil-objectie⁹², maar Kristjánsson denkt dat Doris' weerwoord vanuit een aristotelisch perspectief gezien faalt. Hoe ziet Doris' reactie op deze tegenwerping er uit?

Ten eerste betwijfelt hij dat 'reflectie op een paar buitengewone individuen' resulteert in moreel wenselijk gedrag. Ten tweede merkt hij op dat het trainen en ontwikkelen van moreel karakter in

83 Eigen vertaling. *PSV*, 511

84 *ACS*, 66. Aristoteles gebruikt de termen 'continent' en 'incontinent' op een andere wijze dan wij dat vandaag de dag doen. 'The continent' is 'de beheerste (actor, persoon)' en 'the incontinent' de onbeheerste, die lijdt aan wilswakke (*akrasia*).

85 Er is geen hoofdstuk/paragraaf waarin ze netjes genummerd en beschreven staan. Men moet echt gaan vissen in allerlei passages.

86 Alhoewel, Aristoteles beschrijft ook de 'heroïsche' of 'goddelijke voortreffelijkheid'. Maar dat is in principe een zeer zeldzaam 'bovenmenselijk' niveau, dat eigenlijk niet bedoeld is voor het gemeenschapswezen dat de mens is.

87 Zie: *EN*, 223, Boek 7, Hoofdstuk 8 & *EN*, 229, Boek 7, Hoofdstuk 11

88 *EN*, 71, Boek 2, Hoofdstuk 9

89 *ACS*, 66

90 Zie: *PSV*, 506

91 Howard J. Curzer, *How Good People Do Bad Things: Aristotle on the Misdemeanors of the Virtuous*, (Oxford Studies in Ancient Philosophy 28, 2005). Te downloaden op Curzers website: <http://sites.google.com/site/howardcurzer/home>. Citaat: pagina 26.

92 Zelf spreekt Doris van het 'zeldzaamheidsargument'.

deugdethische benaderingen normaliter een kwestie is van 'inprenting', in plaats van 'reflectie op een esoterisch ideaal'. Ten slotte is hij van mening dat als de deugden “touted in virtue-based moral theories cannot be appealed to in the explanation and prediction of behaviour, those theories become too 'empirically modest' to retain their current appeal.”⁹³

Kristjánsson geeft de volgende aristotelische reacties op deze punten;

- (1) Hoewel volwaardige voortreffelijkheid volgens Aristoteles betrekkelijk zeldzaam is, behoort zij niet slechts toe aan een 'handjevol buitengewone individuen'. Als 20-30% van de mensen robuuste karaktertrekken bezitten⁹⁴, dan is dat al een behoorlijk deel van de bevolking. (Denkt Doris misschien aan 'heroïsche voortreffelijkheid? Zie voetnoot 86)
- (2) De bewering dat *virtue educators* niet geïnteresseerd zijn in 'reflectie op ideale voorbeelden' gaat niet op voor Aristoteles. In de *Retorica* beschrijft Aristoteles een bijzondere 'emotionele deugd' of 'deugdzame emotie', 'navolgingsdrang' of 'competitiegeest' (*zêlos*) geheten, hetgeen een vorm van pijn is, die veroorzaakt wordt doordat we, in mensen die van nature net als wij zijn, de aanwezigheid zien van wenselijke, goede dingen die ook voor ons bereikbaar zijn, waarbij de pijn gevoeld wordt, niet omdat om deze andere mensen succesvol zijn, maar omdat wij niet ook zo zijn. *Zêlos* is geen jaloezie, omdat de ander niets misgund wordt, maar een positieve eigenschap die gericht is op het navolgen van de deugd.⁹⁵ Volgens Aristoteles is dit een van de specifieke deugden binnen de morele deugdzaamheidsontwikkeling van jonge mensen. “Role-modelling on ideals is thus an essential Aristotelian strategy of moral education, along with habituation, just as it has become in character-education accounts of late.”⁹⁶
- (3) Als Aristoteles' deugdethiek er niet in slaagt te voldoen aan de 'gedragsvoorspelbaarheidseisen' van de contemporaine gedragswetenschappen, dan zegt dit allicht meer over “the limits of predictivism as a model of social inquiry than the limits of his virtue theory.”⁹⁷ Kristjánsson denkt niet dat de aantrekkelijkheid van de aristotelische deugdethiek in eerste instantie schuilt in haar '(gedrags) voorspellende waarde', maar meent dat deze moeiteloos verenigd kan worden met wetenschappelijke methoden die onderzoek doen naar (moreel) karakter. Daarover gaat ook zijn tweede aristotelische repliek.

3.4. De tweede aristotelische repliek

In het algemeen werpen deugdethici tegen dat "the conception of virtue that Harman and Doris identify as the target of situationism is a simplistic, implausible strawman."⁹⁸ Situationisten baseren zich op een te behavioristische conceptie van karaktertrekken "as isolated and often non-reflective dispositions to behave in

93 *ACS*, 72. Zie ook: PSV, 511-512

94 Zie voetnoot 89.

95 Eigen beschrijving, gebaseerd op Kristjánsson en <https://perswww.kuleuven.be/~u0013314/retorica/bk2ch11.htm> (De *Retorica* van Aristoteles, Laatste wijziging: 7 juli 2006)

96 *ACS*, 72

97 *ACS*, 72

98 Candace L. Upton, *Virtue Ethics and Moral Psychology: The Situationism Debate*, (2009, online artikel), 109

stereotypical ways."⁹⁹ Ze nemen onterecht aan dat we een karaktertrek kunnen afleiden uit een enkel soort gedrag dat op stereotiepe wijze geassocieerd wordt met die karaktertrek.

In het vorige hoofdstuk heb ik het gehad over de – volgens het situationisme - empirische inadequaatheid van de deugdethische visie. Sociaalpsychologische onderzoekers observeerden dat veel deelnemers aan een onderzoek er niet in slaagden de door hen voorspelde handeling te verrichten, en situationisten concludeerden onmiddellijk “from failure of behaviour to failure of the virtue, since a virtue is supposed to be ‘behaviourally reliable’, where this is taken to mean that most people with the virtue will produce the predicted behaviour.”¹⁰⁰

In hoofdstuk 1 hebben we echter gezien dat voortreffelijkheid geen onkritische, koppige 'simpele gewoonte' is die resulteert in voorspelbare eenzijdige gedragingen, maar een complexe houding, een situatiegevoelige, holistische dispositie die zowel rationeel oordelen (geen deugd zonder *phronêsis*) omvat, als emoties, gewoonte en handelen. Wat deugdzaam handelen is hangt af van en samen met: 'persoon', 'motieven', 'gevoelens', 'keuzes', 'redenen' en 'omstandigheden'.

Het antwoord op de vraag wat als karaktertrek-relevant gedrag telt is geenszins eenduidig. Wat moedig is voor een moeder kan totaal verschillen van wat moedig is voor een brandweerman. Wanneer hij moet bepalen wat te doen, reageert de voortreffelijke, praktisch wijze persoon (o.a.) steeds op de 'hier en nu-eisen' van de concrete situatie waarin hij verkeert.

Het feit dat men observeert dat een actor 'X' of 'niet-X' doet in een experiment, zegt niets over het feit of deze persoon een deugdzame of ondeugdzaamste robuuste karakterhouding bezit. Daarvoor moeten we kijken naar de motieven van de morele actor, de redenen op basis waarvan hij handelde, de gevoelens die daarmee gepaard gingen, etc. Dus zelfs wanneer de situationisten ons ervan weten te overtuigen dat mensen geen karaktertrekken bezitten in de zin van 'robuuste behavioristische disposities', dan betekent dat nog niet dat mensen geen karakter bezitten in de genuanceerdere aristotelische zin.

Kristjánsson is er van overtuigd dat de 'anti-behavioristen' het bij het rechte eind hebben, maar meent eveneens dat deze repliek 'ernstig onderontwikkeld' is. In zijn artikel schetst hij een scenario dat een fijnmaziger analyse mogelijk maakt van de morele karakterpsychologie van Aristoteles, en bovendien het aristotelische antwoord op het situationisme versterkt.

In het scenario dat Kristjánsson beschrijft staan een aantal mensen, die op weg naar huis zijn na een dag werken, te wachten bij een bushalte wanneer ze benaderd worden door een schaarsgekleed meisje, dat hen met tranen in haar ogen vraagt om een klein geldbedrag (*80p*) opdat ze de bus naar huis kan nemen. Het meisje ziet er niet uit als een typische dakloze of drugsverslaafde: er schuilt een zekere onbeholpenheid in haar houding, die er op wijst dat ze niet de vindingrijkheid heeft om zich op straat te redden. Ook is het meisje jong, nog maar net een tiener. Haar verschijning verraadt dat het mogelijk is dat ze zojuist een vreselijke ervaring heeft gehad. "Laten we nu kijken naar een aantal variaties in wat zou kunnen volgen:

P1 geeft geen zier om de hachelijke situatie waar het meisje zich in bevindt. Zijn principe is dat hij nooit geld geeft aan bedelaars of goede doelen. Dat beschouwt hij als geldverspilling. Hij schudt zijn hoofd naar het meisje.

⁹⁹<http://plato.stanford.edu/entries/moral-character/> (substantive revision Tue Mar 1, 2011)

¹⁰⁰ *VESP*, 13

P2 wordt graag gezien en geprezen door de meerderheid als een vrijgevig persoon. Hij wacht tot er meer passagiers bij de halte arriveren en geeft dan ostentatief de *80p*.

P3 is ongelofelijk bedroefd om het meisje zo te zien. Hoewel hij een slechtbetaald baantje heeft en amper genoeg geld bezit om rond te komen, overhandigt hij haar geëmotioneerd een biljet van 50 pond.

P4 zou het meisje misschien *80p* gegeven hebben als hij een goede bui had. Maar na een vervelende dag op zijn werk voelt hij zich rot en antwoordt hij nee.

P5 leeft mee met het meisje. Echter, net voordat hij haar het geld overhandigt, beseft hij dat dit kan overkomen op anderen alsof hij haar betaalt in ruil voor seksuele diensten. Hij aarzelt onmiddellijk en besluit nee te zeggen.

P6 gedraagt zich vaak vrijgevig tegenover vreemden die geld nodig hebben. Hij herinnert zich echter de boze klachten van zijn vrouw van gisteravond over hoe hij zijn geld te makkelijk uitgeeft. Na een tijdje te hebben nagedacht besluit hij het meisje geen *80p* te geven.

P7 zou normaal het bedrag hebben gegeven onder zulke omstandigheden. Hij is echter al heel de dag van plan zijn geluk uit te testen op een fruitautomaat onderweg naar huis. Omdat hij slechts 1 pond aan contant geld bij zich heeft besluit hij dat het weggeven van *80p* geen goed idee is.

P8 heeft gezinsproblemen en is in een slechte stemming. Hij voelt zelfs geen beetje medeleven ten aanzien van het meisje. Maar omdat hij een man van principes is – waarvan vrijgevig zijn er een is – geeft hij haar het benodigde kleingeld.

P9 leeft mee met het meisje. Zonder te piekeren zoekt hij in zijn zakken naar de gevraagde munten en geeft hij ze, met een aangenaam gevoel, aan het meisje.

P10 is zelf heel erg arm. Hij weet niet hoe hij zijn gezin kan onderhouden tot aan het eind van de maand en vandaag heeft hij nog maar 1 pond over om brood voor hen te kopen. Toch overhandigt hij zonder aarzelen deze ene pond aan het meisje."¹⁰¹

Als dit een sociaalpsychologisch onderzoek naar de vrijgevigheid van mensen was geweest, dan zouden we ons de volgende resultaten kunnen voorstellen: P2, P3, P8, P9 en P10 zouden als vrijgevig gezien worden, en P1, P4, P5, P6, P7 als gierig – gebaseerd op hun handelen (wel/niet geven). "Their behaviour would possibly be compared to their behaviour in other, differently designed, experiments – and lo and behold: correlations would likely be low, and the notion of character infirmed once again."¹⁰²

Kristjánsson oppert een alternatieve aristotelische analyse, gebaseerd op de *Ethica*. Volgens deze interpretatie bezitten vijf van de tien personen 'vaste, onveranderlijke innerlijke houdingen'¹⁰³: "P1 is ungenerous (qua deficit); P2 is ungenerous (qua vanity); P3 is ungenerous (qua excess); P9 is generous full stop; and P10 is generous also because he hits the relevant medial target often enough, although he has a small – but psychologically excusable – glitch in his virtuous character."¹⁰⁴

De vijf andere personen bezitten geen 'vaste en onveranderlijke' karakterhoudingen, daar "their souls have not become stably responsive to reason, either right reason (leading to virtue) or wrong reason (leading

101 Eigen (samenvattende) vertaling, ACS 68.

102 ACS, 69

103 Zie: EN, 61, Boek 2, Hoofdstuk 3

104 ACS, 70 – Voor een verdere uitleg van waarom P10 ook echt vrijgevig is zie: EN, 114, Boek 4, Hoofdstuk 2

to vice).¹⁰⁵ Hun persoon is nog te onberekenbaar, wordt nog te gemakkelijk bepaald door irrationele neigingen en gevoelens, om karakter te constitueren.¹⁰⁶

Wat vooral opvalt is dat drie van de vijf mensen die geld geven in het 'aristotelische plaatje' niet als vrijgevig worden beschouwd (P2, P3 en P8). Dat komt omdat vrijgevige mensen volgens Aristoteles de juiste bedragen aan de juiste personen geven, op de juiste momenten en om de juiste redenen. Ook ervaren ze het juiste gevoel tijdens het geven en ervaren ze het deugdzame handelen als plezierig – maar ze handelen niet om dat plezier. Het probleem met P2 is bijvoorbeeld dat het zijn doel is bewonderd te worden als een vrijgevig mens, dat motief maakt hem ijdel en ondeugzaam.

In algemene zin, en vanuit een aristotelisch perspectief, is het probleem met de behavioristische interpretatie van de 'verhaalvarianties P1 t/m P10' niet alleen dat het niet vangt wie de betrokken vrijgevige en niet-vrijgevige mensen zijn, belangrijker nog is dat het ons vrijwel niets vertelt over welke personen in het bezit zijn van een stabiel karakter en welke personen niet, aldus Kristjánsson.

3.5. Doris' reactie op de anti-behavioristische objectie en Kristjánssons aristotelische repliek

Doris verwijst naar de anti-behavioristische tegenwerping als een 'intellectualistische verklaring', volgens welke de deugdzame persoon “is typified by a 'distinctive outlook' – some goings on 'within the head' – rather than reliable overt behaviours.”¹⁰⁷ Hij bekritiseert zulk een 'intellectualistische benadering' om twee redenen.

Allereerst vindt hij het 'moreel vreemd' – en niet het meest inspirerende grafschrift – om te beweren dat iemands “ethische percepties 'onfeilbaar bewonderenswaardig' waren, hoewel hij zich maar middelmatig gedroeg.”¹⁰⁸ Ten tweede wijst hij er op dat de 'zogenaamde kijk' van voortreffelijke personen, net als andere vermogens en disposities, “may also turn out to exhibit situational variability (...) and thus be tarred with the same brush as overt behaviours.”¹⁰⁹

Om op Doris te kunnen antwoorden, moeten we eerst kijken naar wat we verstaan onder de zienswijze die kenmerkend is voor de voortreffelijke persoon. Welnu, het bezitten van een aristotelische deugd maakt dat degene die deze deugd bezit een bepaald soort persoon is met een complexe *mindset*.¹¹⁰ Voortreffelijkheid impliceert een morele perceptie en sensitiviteit, die zich manifesteert in emotionele reacties op wat er gaande is in de wereld van de actor. Of er gehandeld moet worden op basis van de emotie die ervaren wordt, is steeds weer een nieuwe vraag, en het antwoord op die vraag “must take various situational factors into account and be adjudicated through the intellectual virtue of *phronēsis*.”¹¹¹

105 ACS, 70

106 'Heel vlug', met een toelichting bij twee van de vijf personen ter illustratie: P4 behoort tot het niveau van 'de velen' (EN, 329, Boek 10, Hoofdstuk 10), P5 behoort tot de 'slappelingen' (EN, 223/224, Boek 7, Hoofdstuk 8), P6 is 'gehard' (idem), P7 lijdt aan wilszwakte (*akrasia*). Wilszwakke mensen weten wat ze moeten doen, maar doen toch iets anders. Ze zijn niet succesvol in het onderdrukken van hun verkeerde en irrationele neigingen. Ze kunnen wel de juiste keuzes maken, maar zullen toch handelen overeenkomstig hun verlangens. P8 is beheerst. Deze actor kan zijn slechte verlangens vaak beheersen en doet dan wat hij moet doen. Zo iemand is niet voortreffelijk, maar handelt in de meeste gevallen wel zoals een voortreffelijk iemand handelt.

107 ACS, 72

108 Eigen vertaling. PSV, 510

109 ACS, 73

110 Zie hoofdstuk 1.

111 ACS, 73

Samengevat is voortreffelijkheid een complexe karakterhouding, die meer is dan een dispositie tot voelen en handelen. (Ook de wijze waarop gevoeld en gehandeld wordt is van belang)

In het eerder geschetste scenario konden de morele actoren, vanuit een grof behavioristisch perspectief beschouwd, het door het meisje gevraagde geld enkel wel of niet geven. Vanuit aristotelisch perspectief bekeken “they could feel in a number of different ways about the giving or not giving (...) and give or not give in a radically different manner.”¹¹² De emotionele factor bleek de doorslaggevende factor te zijn in de aristotelische analyse van de tien personen. Kristjánsson is er niet van overtuigd dat dat een 'intellectualistische idiosyncrasie' is.

De soort morele opvoeding die Aristoteles zo gedetailleerd beschrijft is een emotionele opvoeding. “Voor hem speelt het proces van 'affectieve sensibilisering' een doorslaggevende rol in de stapsgewijze versterking van moreel karakter, en daarmee vormt zij een onmisbaar uitgangspunt van elk formeel of informeel karakteropvoedingsprogramma.”¹¹³

Nu zou Doris' sceptische suggestie dat emoties dezelfde situationele variëteit vertonen als handelingen empirisch gezien kunnen kloppen. Maar het empirische bewijs lijkt dat scepticisme te ondervangen; emotionele neigingen zijn bestendiger en robuuster dan onze handelingen.¹¹⁴

Dat brengt ons bij Doris' andere bezwaar ten aanzien van de anti-behavioristische tegenwerping. Als emotionele factoren de ware criteria vormen voor het beoordelen van moreel karakter, eindigen we dan niet met de bizarre implicatie dat iemands morele perceptie als 'onfeilbaar bewonderenswaardig' wordt beschouwd, hoewel hij zich maar middelmatig gedraagt?

Volgens Aristoteles bestaat geluk in deugden, uit deugdzame activiteit en noemen we iemand die niet of nauwelijks voortreffelijk handelt geen deugzaam mens. Het in bezit zijn van een moreel karakter is volgens Aristoteles niet prijzenswaardig als zodanig. Wat van belang is, is hoe dat deugdzame karakter zich manifesteert in concrete handelingen.¹¹⁵

Deze beweringen zijn echter niet incompatibel met een nadruk op moreel karakter als emotionele sensibeleiteit en morele perceptie. Het punt dat Kristjánsson maakt met de aristotelische analyse van de tien personen uit het 'donatiescenario' is de eerdergenoemde constatering dat enkel een begrip van de 'motivationale structuur' van mensen werkelijk kan vertellen of zij zich deugzaam of ondeugzaam gedragen, en of zij überhaupt in het bezit zijn van een moreel karakter. De emotionele *make-up* van de actor past evenwel binnen de context van zijn denken en handelingen in het algemeen, want zij zet absoluut aan tot handelen. Maar elke handeling (wel/niet geven) van de tien personen uit de vorige paragraaf “had to be understood as that action or inaction guided by that emotional make-up; otherwise we could not know if it exhibited the virtue of generosity.”¹¹⁶

Welnu, willen sociaalpsychologische onderzoekers moreel karakter adequaat bestuderen, dan moeten zij zich niet slechts richten op het gedrag van mensen, maar eveneens op hun redenen, emoties, motieven, overwegingen, etc. *Self-reports* en *peer-reports* kunnen hierbij behulpzaam zijn, ondanks het feit dat ook

112 ACS, 74

113 Eigen vertaling, ACS 74

114 Zie: ACS, 75

115 Zie hoofdstuk 1.

116 ACS, 76

deze methodes niet vrij zijn van bezwaren en problemen. Daarnaast zijn 'longitudinale onderzoeken' onontbeerlijk en verkiesbaar boven de situationistische 'single-case onderzoeken', daar “a person's character will reveal itself gradually over an extended period under varied circumstances.”¹¹⁷ In ieder geval is de karakterologische psychologie van de traditionele aristotelische deugdeethiek complexer dan de situationisten haar hebben opgevat, en vormen de situationistische experimenten geen weerlegging van deze complexere morele psychologie. Het einde is dus nog geenszins nabij voor Aristoteles' visie op moreel karakter.

4. Conclusie

In dit laatste, concluderende hoofdstuk zal ik de in de inleiding opgeworpen onderzoeksvraag beantwoorden en mijn eigen positie binnen het 'deugdeethiek-situationisme-debat' toelichten. Alvorens ik dat echter doe, wil ik allereerst het besprokene kort samenvatten.

In het eerste hoofdstuk heb ik de aristotelische visie op moreel karakter en deugd besproken. We hebben gezien dat voortreffelijkheid volgens Aristoteles een innerlijke, complexe en holistische karakterhouding (*hexis*) is, een goede en wenselijke stabiele, situatiegevoelige dispositie tot handelen die zowel praktische wijsheid (*phronêsis*) als emotionele verhoudingen en morele perceptie omvat. De aristotelische voortreffelijkheid, een noodzakelijke voorwaarde voor waar geluk (*eudaimonia*), komt bovendien in gradaties, en hoewel volkomen voortreffelijkheid relatief zeldzaam is en niet gemakkelijk bereikt wordt, blijkt de deugdeethiek een optimistische ethiek, die aanspoort tot zelfverwerkelijking en de ontwikkeling van een robuust moreel karakter.

In het tweede hoofdstuk heb ik het situationisme en de situationistische kritiek op moreel karakter en aristotelische deugd besproken. Allereerst ben ik in brede, algemene zin ingegaan op de situationistische visie, volgens welke robuuste *cross-situational* karaktereigenschappen (deugden) onhaalbare – want empirisch onrealistische - standaarden vormen waaraan 'feitelijke mensen' in principe niet (kunnen) voldoen. Vervolgens heb ik enkele van de sociaalpsychologische onderzoeken en experimenten besproken waar de situationisten hun karaktersceptische conclusies op baseren. Daarna ben ik dieper ingegaan op de situationistische visie van 'representant' John M. Doris, en heb ik de drie empirische theses waar het situationisme volgens hem uit bestaat behandeld, tezamen met de twee daarmee verbonden normatieve theses. Ook heb ik besproken wat Doris verstaat onder de globalistische morele psychologie, waartoe hij het 'aristotelisme' rekent.

Volgens de eerste situationistische claim (A1) is variatie in gedrag meer te danken aan situationele verschillen dan een dispositionele verschillen. De tweede situationistische claim (A2) stelt dat robuuste, *cross-situational* karaktertrekken niet bestaan. Er bestaan daarentegen alleen tijdelijk stabiele lokale karaktereigenschappen. Volgens de derde situationistische claim (A3) is moreel karakter niet stabiel geïntegreerd, maar gefragmenteerd, en bestaat er een behoorlijke disharmonie tussen extreem situatieafhankelijke karaktertrekken.

Doris verbindt de volgende normatieve stellingen aan zijn 'moreel conservatief revisionistische

benadering':

- (1) Als we het situationisme ter harte zouden nemen in onze morele praktijk, dan zouden we mensen niet moreel moeten beoordelen in termen van robuuste, globale karaktereigenschappen, maar in termen van lokale, situatie-specifieke karaktertrekken. We geven hierbij enkel bepaalde, ontbeerlijke kenmerken van ethisch denken op die worden geassocieerd met de morele karakterpsychologie van Aristoteles, zonder dat we zinvol moreel (be)oordelen opgeven.
- (2) Onze morele opvoeding zou zich minder moeten richten op de ontwikkeling van morele karakters en veel beter moeten kijken naar hoe we ervoor kunnen zorgen dat we niet in de situaties terechtkomen die maken dat we verkeerde, ondeugdzame dingen doen. We moeten onze sterke situatieafhankelijkheid goed in ons achterhoofd houden en ervoor waken dat we onze karaktervastheid overschatten.

In het derde hoofdstuk heb ik getracht de aristotelische morele psychologie en deugdethische visie op moreel karakter te verdedigen tegen de situationistische kritiek door in lijn met Aristoteles, en met behulp van Kristján Kristjánssons 'aristotelische artikel' te antwoorden op de situationistische uitdaging. Er werden vier soorten objecties tegen het situationisme onderscheiden: de methodologische tegenwerping, de morele dilemma-objectie, de bittere pil-objectie en de anti-behavioristische tegenwerping. Op de twee laatste, typisch aristotelische replieken ben ik vervolgens dieper ingegaan.

Volgens de bittere pil-objectie komen de onderzoeksresultaten van het situationisme overeen met de aristotelische karakterologische verklaringen en ondermijnen ze de visie van Aristoteles niet. Integendeel, het gegeven dat zo weinig mensen robuuste karakterhoudingen bezitten is precies dat we kunnen verwachten op basis van Aristoteles' morele theorie. Na de bespreking van de bittere pil-objectie heb ik Doris' reactie op deze tegenwerping en Kristjánssons aristotelische weerwoord behandeld.

Volgens de anti-behavioristische tegenwerping baseren de situationisten zich op een te behavioristische conceptie van robuuste karaktertrekken als 'geïsoleerde en ondoordachte disposities die aanzetten tot vaste en eenzijdige gedragingen.' Denkers als Harman en Doris nemen onterecht aan dat een karaktereigenschap kan worden afgeleid uit een enkel soort gedrag dat op stereotiepe wijze geassocieerd wordt met die karaktertrek. We hebben echter gezien dat een dergelijke interpretatie van karaktereigenschappen niet overeenkomt met de deugdethische visie op morele karaktereigenschappen. Na de bespreking van de anti-behavioristische objectie heb ik Doris' reactie op deze tegenwerping en Kristjánssons aristotelische weerwoord behandeld.

Mij baserend op de uiteengezette argumenten, ben ik van mening dat de onderzoeksvraag positief beantwoord kan worden: de aristotelische deugdethiek is bestand tegen de situationistische uitdaging. De sociaalpsychologische onderzoeksresultaten leiden niet tot een ondermijning van Aristoteles' visie op moreel karakter en deugd, die complexer is dan de situationisten suggereren.

De observatie dat de meeste mensen geen *cross-situational*, robuuste karaktereigenschappen als 'moed', 'eerlijkheid' en 'matigheid' bezitten – laat staan in 'verenigde vorm' - en dus niet volwaardig voortreffelijk zijn strookt met de aristotelische visie. De sociaalpsychologische onderzoeksresultaten sluiten aan bij Aristoteles' constatering dat het overgrote deel van de mensen zich op een lager 'deugdniveau'

bevindt. De kritiek dat de situationisten uitgaan van een te simplistische voorstelling van robuuste karakterhoudingen of deugden als eenzijdige gedragsdisposities is naar mijn mening eveneens terecht. In die zin hebben de situationistische sociaalpsychologen de verkeerde tegenstander geïdentificeerd. Wie juiste conclusies wil trekken aangaande het wel of niet bezitten van traditionele, aristotelische deugden kan zich niet beperken tot enkelvoudige, situationistische gedragsonderzoeken. (Zie hoofdstuk 3)

Toch wil ik geenszins beweren dat de situationistische experimenten volstrekt irrelevant zijn voor de deugdethiek. Situaties en omstandigheden hebben een belangrijke invloed op onze (morele) gedragingen – 'coherente verdedigers' van Aristoteles' ethiek zullen de laatsten zijn die dat ontkennen! – en de sociaalpsychologische onderzoeken verschaffen ons een groter inzicht in de rol die omstandigheden en situationele factoren spelen binnen het complexe domein van praktisch handelen. Ze laten ons zien dat de obstakels op weg naar de ontwikkeling van voortreffelijkheid niet altijd de meest voor de hand liggende zijn.

Voor zover het betrekking heeft op de mens en zijn handelen doen deugdethici er mijns inziens goed aan modern empirisch-wetenschappelijk onderzoek welkom te heten, omdat een dergelijke houding slechts kan leiden tot een vergroting van onze praktische wijsheid. En misschien ligt het aan mijn hand waarin ik het boek vasthoud, maar volgens mij zie ik Aristoteles, afgebeeld op mijn exemplaar van de *Ethica*, instemmend knikken.